

دولت و توسعه تهران ۱۳۲۰ - ۱۳۰۴

دکتر محسن حبیبی

مقدمه

اول و انقلاب شوروی شکل می بخشد. وظیفه دولت جدید در نوسازی "کشور به هر قیمتی" است. شکی نیست که، چنین "نوگرایی" به معنای دگرگونی واقعی شرایط زندگی و روابط اجتماعی اقتصادی حاکم نیست. این "نوسازی" بیشتر تغییر فضای ترکیب شهری را پی می گیرد.

دگرگونی شهر

درواقع دگرگونی بسیار عمیقی که سرنوشت شهر را بسیار تحت تاثیر قرار می دهد، برپائی یک دولت دیوان سالار مرکزی است که حوالی (۱۳۰۱) با به مسند قدرت نشستن رضاخان شکل می گیرد. این لحظه در تاریخ معاصر سیاست شهری ایران بسیار معنادار است. دستورالعمل از این یس "دگرگون کردن شهر" است. شهر معنای تاریخی خود را از دست می دهد و مفهوم اروپائی آن به کار گرفته می شود.

بی تردید در این "دگرگونی" مطلوب تر آن است که از کسانی کمک گرفته شود که کشورها نشان قبلا" صنعتی شده و در ایران ساکن هستند، از این مستشاران خواسته می شود که به شهرهای ایران چهره ای نو بخشند.

برای این افراد مفهوم شهرداری دو بعد است:

یکم: آنچه که بطور تاریخی از مفهوم شهر قرون وسطایی دریافت کرده و دگرگونی آن را - در انقلاب صنعتی درک کرده اند.

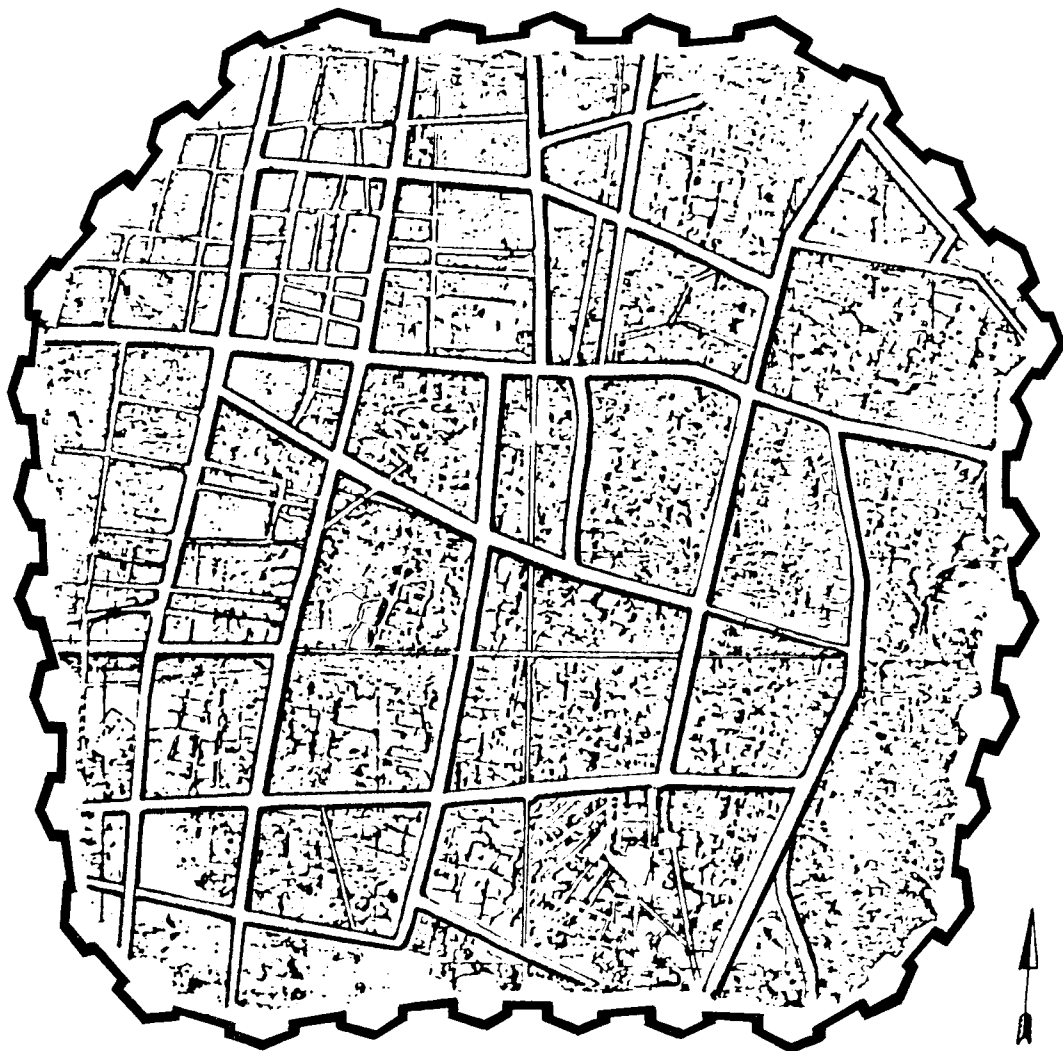
سالهای آخرین قرن نوزدهم تماشاگر تجار، بازرگانان، وام دهندگان و مؤسسات تجاری متعددی بود که از کشورهای بیگانه به ایران آمده و در همه جاد شهرهای ایران نفوذ کرده بودند. این عوامل با پیروی از طرحی استعمارگرانه موفق شدند تا سریعاً ارتباطی نزدیک با قدرت پدر - سالار حاکم بر ایران برقرار کنند.

استعمارگران با دامن زدن به تقابل بین قدرت دولتی و خواسته های ملی توانستند به سادگی در روابط اجتماعی - اقتصادی کشور نفوذ نمایند. به همین سبب است که انقلاب مشروطه (۱۹۰۹-۱۹۰۶) که از انقلابهای بورژوازی اروپای و به خصوص انقلاب فرانسه الهام می گرفت به سرعت رخساره عوض کرده و با چنین دست اندازای از میان رفت.

بخشی از بورژوازی "تولد یافته در پیس انقلاب مشروطه خود بسان واسطه اصلی سرمایه های خارجی وارد عمل می شود، بی آنکه این سرمایه ها را نیازی باشد تا اقدامی نظامی بعمل آورند.

سرمایه گذارهای بیگانه با مدد گرفتن از عاملین خود در ایران و با حمایت همستان بومی خود، زمینه ای را بی ریختند که اجرای آن جز از طریق دخالتی فرهنگی میسر نبود، مداخله ای که تحت عنوان "تجدد طلبی" چهره می پوشاند. چنین حرکتی و به خصوص دگرگونیهای جهانی سالهای آخر قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم دلایلی هستند که استبداد رضاخانی را در فردای جنگ جهانی

محیط شناسی

۱. نقشه جدید تهران، مصوب ۱۳۰۹ ه. ش.

اجزای خیابانهای چلیپائی جدید و تعریض دیگر خیابانها

دوم : سهولت گردش سرمایه و کالا، که به دو عبارت "کارایی" و "بازدهی" ترجمه میگردد و در اکثر قریب به اتفاق شهرهای اروپا در قرن نوزدهم به عنوان امری مسلم بکار رفته است. چنین مفهومی پیش از این در کشورهای اروپائی کالبدیافته است : شهر صنعتی .

از این پس و در مقابل این "نوگرایی" که از سوی سرمایه گذارهای خارجی و عاملین بومی آنان طلب می گردید، بافت موجود شهر "سنتی" ارزیابی گردیده و چون مانعی رخساره می نماید . هم از این رو است که مجموعه ای از تصمیمات به اجراء درمی آیند. دو خیابان چلیپائی اولیــــن مداخلات برای حل قضیه گردش کالا و چرخش سرمایه هستند. به زودی و در سالهای بعد ، انگاره خیابانهای عریض پدیدار شده و تحکیم می گردد. این چنین است که شهرسازی هوسمان* گونه پژواک خویش را در این بخش از جهان نیز باز می یابد.

تسهیلات قانونی

برای آنکه مداخله در مجموعه شهری زمینه مساعد بیابد، مجموعه ای از اقدامات قانونی مورد تصویب قرار می گیرد، در بین آنان می توان از موارد زیر نام برد :

- قانون بلدیة (۱۳۰۹)

- قانون تعریض و توسعه معابر و خیابانها (۱۳۱۲)

بابه اجراء درآمدن این قوانین شهر کوچک پایان قرن نوزدهم ، صفحه مداخلات شهری پیاپی و وسیع می گردد، تهران شاهد خوبی برای مدعا است .

مداخلات شهرسازانه

میراث رضاخان برای تهران ، مداخله وسیع او در بافت کهن این شهر است . مجموعه شهری تهران در اوایل دوره رضاخان (۱۳۰۴) - تقریباً همانی است که در دوره ناصری بود. با تصویب "قانون بلدیة" اولین طرح تهران تحت عنوان "نقشه خیابانها" در ۱۳۰۹ به اجراء درمی آید خیابانهای جدید کشیده شده (بوذرجمهری و خیام) و مسیرهای اصلی کهن عریض میگردند . عملی که محیط شناسی

با تصویب قانون ۱۳۱۲ سرعت بیشتری می یابد (نقشه شماره ۱) .

تخریب دیوارهای تهران قدیم از ۱۳۱۱ شروع میگردد و سالهای بعد خیابانهای عریض کمربندی جانشین دیوارهای شونند : در شمال شهر، خیابان "شاهرضا" (انقلاب کنونی) ، در شرق خیابان شهناز (۱۷ شهریور امروز) در جنوب خیابان "شوش" و در غرب خیابان "سی متری نظامی" (کارگر امروز). در این زمان (۱۳۱۲) تهران بیش از پیش گسترده می شود، اکنون سطح آن ۴۶ کیلومتر مربع یابۀ عبارتی ۱۱ برابر بزرگتر از دوره فتحعلی شاهی و ۲/۵ برابر بزرگتر از آنی است که در دوره ناصری بود. (نقشه شماره های ۲ و ۳)

طرح جدید شهر

در سال ۱۳۱۶ طرح جدید تهران بوسیله وزارت داخله "و تحت نظر مستشاران بیگانه ، تهیه میگردد. این طرح کاملاً تحت تاثیر جریان بین المللی "جنبش مدرن" قرار دارد، با فست شطرنجی و جدائی عملکردهای شهری بنابرینک منطقه بندی خشک ، مفاهیم پایه ای طرح هستند. بنابر تصمیمات این طرح ، عملکردهای شهری جدید در هسته کهن شهر، جای می گیرند، ساختمان های محله قدیمی ارك تقریباً و کاملاً از میان برداشته می شوند - دو عمارت گلستان و شمس - العماره تنها ساختمانهایی هستند که از این مقوله مستثنی میگردند - و به جای آنها عمارات جدید دولتی برپا می گردند : ساختمانهای چون کاخ دادگستری ، وزارت دارائی و . . . (نقشه شماره ۴) .

دو خیابان چلیپائی - معروف به خیابانهای رضاخانی - (خیابان "خیام" و "خیابان بوذرجمهری")

* با رون هوسمان ، شهردار مقتدر ناپلئون سوم ، او معتقد بود که می باید پاریس را از نو فتح کرد و بدان چهره ای کاملاً جدید و بر مبنای خواست صاحبان ثروت و سرمایه بخشید. با چنین تفکری او با قدرت کامل پاریس قرون وسطائی را بوسیله خیابانهای متعدد و عریض بهم ریخت و شهری جدید - پاریس امروزی را بنا نهاد.

نوردهم) که عمدتاً در فضاهای شهری ساخته شده بوسیله شهرداری یا دولت رخساره می نماید: میادین فردوسی، حسن آباد... از این موارد هستند.

چهارم: سبک نوین اروپا، که مخصوصاً در عملکردهای جدید دولتی و شهری بکار گرفته می شود. دانشگاه تهران، ایستگاه راه آهن، ژاندارمری کل کشور، و کاخ دادگستری... نمونه های بارز این شیوه هستند.

علاوه بر این اقدامات معمارانه، یک دستورالعمل ساخت فضای شهری در سالهای ۱۳۲۰-۱۳۱۰ با گونه ای غیر رسمی و کاملاً خودبخود مورد عمل قرار می گیرد. طبق این دستورالعمل، تقریباً در تمامی چهارراه های اصلی یک میدان کاملاً در قریب ساخته می شود. این میادین عمدتاً در مکانهایی ساخته می شوند که قبلاً دروازه های شهر قرار داشتند، گواينکه در این دوره نوعی وحدت شکلی (فقط در تهران) به چشم می خورد ولی آنچه که گم شد، مفهوم شهر به معنای واقعی کلمه بود. از این پس شهر در معنای اروپائی آن بکار گرفته می شود.

در آستانه جنگ جهانی دوم، تهران هفتصد هزار نفر جمعیت دارد، جمعیتی سه برابر آنچه که در هنگام کودتای رضاخان (۱۳۹۹) در شهر جای داشت (نقشه شماره ۵)

نتیجه گیری

طرح توسعه تهران با درگرون کردن بافت قدیمی شهر، به چیزی شکل می دهد که بعدها سوداگری زمین بدان تحقق می بخشد. این طرح اولین مداخله "ارادی" در یک مجموعه شهری است که در ایران رخ می دهد. دخالتهای "هوسمان گونه" تکمیل می گردند، شهر از این پس به نیازهای شیوه جدید "آمدوشد" پاسخ می گوید ولی هیچگاه به یک "مجموعه تولیدی" تبدیل نمی گردد - امری که هوسمان در تخریب پاریس بدان

شکل نهائی خویش رامی یابند. محله "سنگلج" کاملاً" ویران می گردد تا به جای آن "ساختمان بورس تهران" برپا شود، امری که هیچگاه تحقق نمی پذیرد. این محله تا سال ۱۳۲۹ مخروبه باقی می ماند، در این سال بر آن می شوند که "پارک شهر" را بر این ویرانه ها برپا دارند.

دانشگاه، بیمارستان پانصد تخت خوابی، ایستگاه راه آهن، کارخانه چیت سازی ری و... از دیگر عملکردهای جدیدی هستند که در شمال و جنوب شهر توزیع می شوند. این چنین و بنا بر سر طرح ۱۳۱۶، تهران اولین توسعه خویش را در ورای باورهای قدیمی تجربه می کند. ساختمانهای دولتی بسان لکه روغنی بسوی شمال و غرب میدان توپخانه گسترده می شوند، و در این انبساط، معماری کاملاً جدیدی - چه از نقطه نظر ترکیب و چه از نقطه نظر ابعاد - عرضه می گردد، از این دست هستند ساختمانهای "پست - خانه"، "شهربانی کل کشور"، "وزارت امور خارجه" و...

آمایش فضائی (طراحی شهری)

پس از تصویب طرح ۱۳۱۶، شکل جدیدی از فضای معماری در دستور کار قرار می گیرد، ایسن "نوگرایی" بوسیله "ضوابط پیش آمدگی در معابر" در سال ۱۳۱۸ تا کیدمی گردد. بقایای این شکل جدید معماری، امروزه نیز در عبور از خیابانهای مرکزی تهران دیده می شود.

چهار شکل معماری و یا شاید چهار سبک معمار در آمایش فضائی آن دوره قابل تمیز هستند: یکم: "سبک بومی" یا شیوه معماری نیمه دوم دوره قاجار، این شیوه عمدتاً از سوی طبقات متوسط جامعه و در ساخت مسکن استفاده می شود.

دوم: "سبک اصطلاحاً" ملی" که به گونه ای مشخص بازگشتی به معماری ایرانی قبل یا بعد از اسلام است، نمونه های مشهور ایسن شیوه رامی توان در "شهربانی کل کشور"، "بانک ملی"، "موزه ایران باستان" و... دید.

سوم: شیوه کلاسیک اروپائی (معماری قسرن محیط شناسی

* VILLE, CITE', CITY

شهر که از این پیش معنائی داشت، اکنون شکلی از شهر صنعتی است. به همان گونه ای که زندگی شهری و آن ره، شهر بوسیله خواستهای بیگانه مورد سوال قرار می گیرد، به همان گونه زندگی "سنتی" از طریق روابط جدید اقتصادی - اجتماعی وارداتی مورد شك واقع می شود.

پس از اجرای پیشنهادات طرح و از میان رفتن پنج محله شهر، این زندگی شهری است که خود را بی ریشه و بی شکل شده می یابد. آنچه که باقی می ماند چیزی نیست جز نوعی آشفتگی اجتماعی درهم و برهم و نامفهوم. آنچنان آشفتگی که ساکنین آن بخش از شهر که محلاتشان از میان رفته تا هنوز ترجیح می دهند که با نام محله قدیمی به خود هویت بخشند. این بدان معنا نیست که این محلات برای آنها امکانات بیشتر فراهم می آورد، بلکه بیشتر حکایت از نیاز هویت بخشیدن به خویش دارد.

بنابراین، مداخله ارادی و شهر سازانه در محیط شهری، ناشی از یک خواست توسعه اقتصادی اجتماعی به معنای خاص کلمه نبود. این امر بیشتر تاثیر ایجاد بازار جهانی بود که نه شکل - بندی اجتماعی - اقتصادی حاکم، برایش معنا دار دونه سیمای مادی آن، یعنی شهر.

در برابر روابط جدیدی که از سوی این بازار طلب می شود، دو پدیده - یکی روابط اجتماعی - فرهنگی موجود و دیگری کالبد شهر - یکی به گونه ای روانشناسانه و دیگری مادی مقاومت می کنند. در برخورد با این موانع، دولت رضاخان ابتکارات خاصی را بکار می گیرد، با واگذاری ورود "روابط جدید" - وارداتی - به جامعه در سالهای آینده، بگونه ای خشن و سنگین در سیمای شهر به مداخله می پردازد.

از این سبب، ساخت شهری از طریق مداخلات دستگاه سیاسی صورت می پذیرد و نه

۱- هوسمان در برخورد با پاریس قدیم استدلال می کرد که پاریس قدیم دیگر یک مجموعه تولیدی و کارا نیست و می باید آن را به یک مجموعه کارا و منطبق با تولید نوین تبدیل کرد.

از طریق دگرگونیها و جنبش های اجتماعی. طرحهای ۱۲۱۰ به روشی نشان می دهند که چگونه "توسعه" نیز چون همه کالاها قابل صدور است، و چگونه این "توسعه" بی هیچ نگرانی با دور انداختن شکل بندی اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی پیشین، به خویشتن حیات می بخشد، آنچه که برای این توسعه مهم است سیمای کالبدی و طرف است، مظلوف بر احتی قابل کنار گذاشتن است.

اکنون این سوال رویاروی مافراد دارد که آیا طرح ۱۲۱۰ (و طرحهای مشابه آن) برنامه ریزی شده بودند؟ و یا عبارتی دیگر آیا این طرح ماهوی است یا عرضی؟

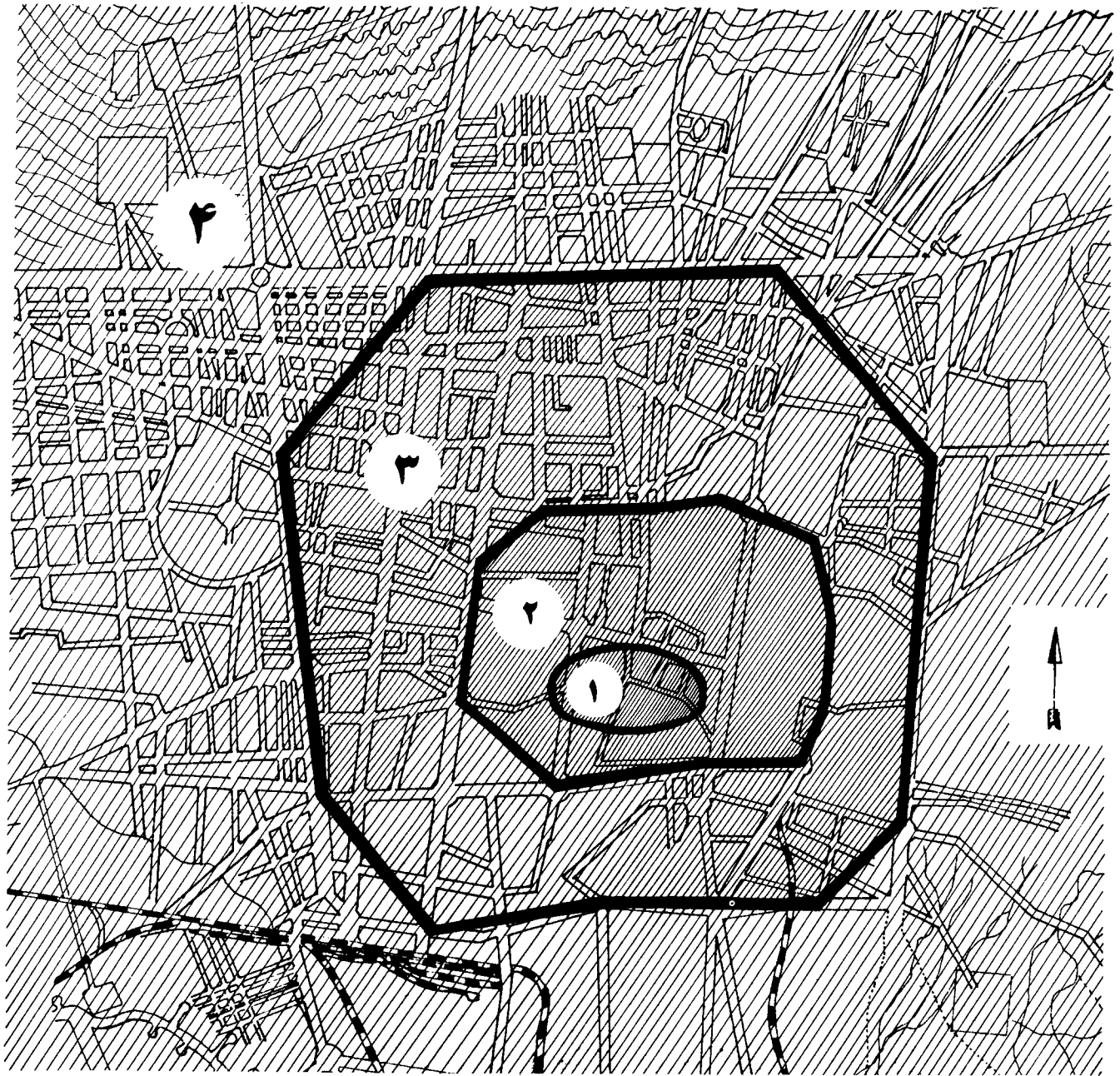
طرح ۱۲۱۰ بدون برنامه ریزی است چونکه نشانه گرفته از صنعتی شدنی همگن نیست که چنین تشکیلات فضائی را طلب کند. این طرح عرضی است بدان سبب که بر یک خواست اقتصادی برون زا و وابسته پایه دارد، خواستی بدون هیچ ارتباط با جامعه مورد سوال.

برای ما، طرح ۱۲۱۶، خود بخودی است بدان سبب که می تواند در هر جایی از جهان به خود تحقق بخشد و انتخاب تهران و یاد دیگر شهرهای کشور، چنین طرحی را توجیه نمی کند.

خود باختگی رهبران کشور در رابطه با اروپا و پیشرفتهای فنی آن، آنان را از هر گونه ابتکار همگن و هماهنگ با این پیشرفت ها باز می دارد. برای آنان توسعه می باید "برون زا" باشد.

چگونگی ترکیب طرح ۱۲۱۶ با بافت قدیمی شهر بهترین گواه بر خود بخودی بودن آن است. این طرح حتی بدنبال یافتن ارتباطی با بافت شهر نیست، بافت قدیمی برای آن تنها یک کارگاه ساختمانی محسوب می شود (نقشه شماره ۶). طرح با کنار گذاشتن زندگی شهری، پیشنهاد دگرگونی آن را از طریق تغییر کالبد شهر می دهد. خود بخودی بودن طرح از دیگر سوی نیز تا کیدمی شود، چه آن فقط یک طرح است، بدین معنا که هیچ دستور العمل و پیشنهادی را بر آن آینده شهر و کالبد آتی آن در خود ندارد. حتی نقشه ای اولیه که سیمای کالبدی شهر را بعد از اجرای طرح نشان دهد نیز وجود ندارد.

مجموعه شهری این چنین پاره پاره شده،

۶. نقشه گسترش تهران سال ۱۳۳۲. ه. ش.

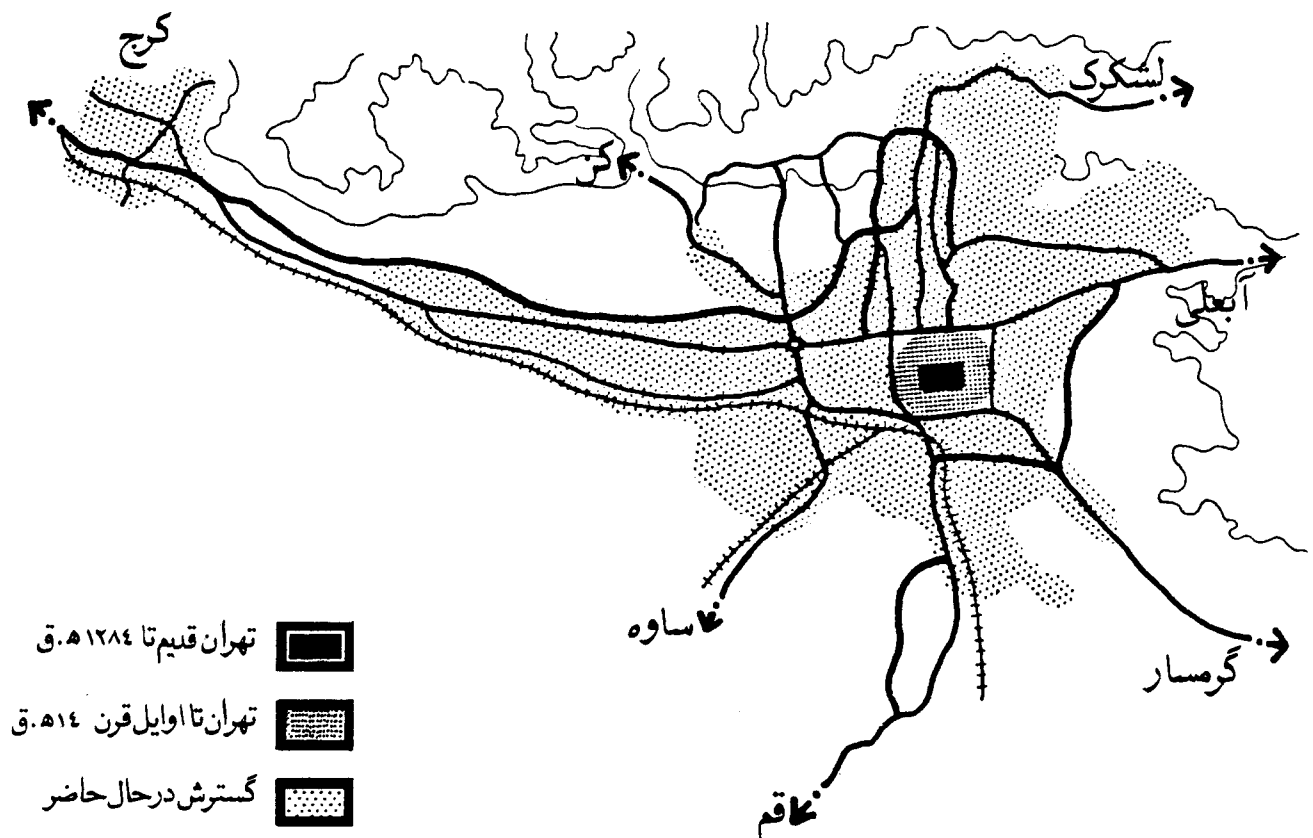
- ① دیه اصلی تهران
- ② تهران تا سال ۱۲۸۴. ه. ق
- ③ تهران تا سال ۱۳۱۱. ه. ش
- ④ توسعه تهران تا سال ۱۳۳۲. ه. ق

صحنه نمایش بی‌نظمی اجتماعی خواهد بود که در سالهای بعد از اجرای طرح تعمیم می‌یابد. این بی‌نظمی هابه همان اندازه که سردرگم‌سازی وابسته دارد به همان مقدار در ترکیب نامنسجم کالبد شهر نیز پدیدار دارد. ترکیبی که از آن ره شهروند خود را در مقابل مجموعه ای از مسائل ناشناخته، به خصوص از نقطه روانی باز می‌یابد که گذشتن از آنها اگر غیر ممکن نباشد بسیار دشوار است.

از این پس، شهر بی‌هیچ ضابطه ای و در تمامی جهات توسعه می‌یابد. توسعه ای این چنین، خود

را از طریق اشغال بی‌رویه زمین و نوعی معماری سخت وابسته به اصول تجدیدگرایی، عرضه می‌دارد. معماری ای که به سرعت در میادین مرکزی و خیابانهای جدید گسترش می‌یابد.

در حقیقت، طرح ۱۳۱۶ تهران، هیچ تأثیری بر توسعه شهر و بر توسعه منطقه ندارد. این طرح در همان آغاز تولد خویش می‌میرد. تجربه‌اش در محیط‌های شهری به سرعت فراموش می‌شود و برای آن که یادآوری مجددی از آن شود می‌باید تا سال ۱۳۴۵ صبر کرد، زمانی که طرح جامع تهران پدیدار می‌گردد (نقشه شماره ۷).

۰۷ نقشه گسترش تهران در زمانهای مختلف از ۱۱۶۸ ه.ش. تا ۱۳۶۸ ه.ش.

۵- شهری، ج. ۱۳۵۷. تهران قدیم، ایران قدیم. انشارات امیرکبیر.

۶- کریمان، ج. ۱۳۵۵. تهران در گذشته و حال، تهران، دانشگاه ملی.

۷- نجمی، ن. ۱۳۶۲. دارالخلافة تهران. انتشارات همگام. تهران.

8- HABIBI. M. 1981. Recherche de la Composition Urbain; de la Ville "Traditionnelle" a' la ville "Moderne";. These de Doctorat de 3 Cycle, Paris, Uni. Paris VIII.

9-VIEILLE. P. 1975. la féodalité et l'Etat en Iran, Paris, Anthropos.

۱- اشرف، ا. ۱۳۵۹. موانع رشد سرمایه داری در ایران. "دوره قاجار"، تهران، زمینه.

۲- بیکلری، ودیگران. ۱۳۶۴. سیر تحول تهران، مقاله ارائه شده در درس سیر تحول مجتمع‌های زیستی دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا.

۳- حبیبی، س. م. ۱۳۵۵. سیر تحول شهرگرایی و شهرنشینی در ایران، تهران. رساله‌ی فوق-لیسانس شهرسازی، دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا.

۴- حبیبی، س. م. ۱۳۶۴. تحول تاریخی مجتمع‌های زیستی، جزوه درسی. دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا.

